

דמותו של הגר"א לפי ר' חיים מוולאז'ין — מציאות או פולמוס

ספר עליות אליהו¹ היה הנסיון הראשון לכתוב ביוגרפיה מסודרת על הגר"א מוילנא. הגר"א הסתגר בביתו כפי שמעידים בניו, "לא הסתכל עד יום מותו מד' אמותיו חוצה".² כלומר, לרוב³ הוא התרחק לא רק מן הסביבה החברתית והפוליטית, אלא גם מחברת משפחתו וקרוביו.

מסר נפשו להרחיק מחברת ביתו ובנותיו ... עד שמימו לא שאל את בניו ובנותיו בעסק פרנסתם ומהות מצבם. מימיו לא כ[תב] אליהם איגרות לשאול בשלומם. ואם בא א[חד] מבניו לגבולו, גם כי הגדיל השמחה כי לא ראו אותו שנה או שנתיים, אפס לא שאל אותו על עסקי שלום בניו ובני ביתו ועניין פרנסתו.⁴

לנכדו, ר' יעקב משה מסלונים, קרה כמקרה הזה בדיוק. כשנפגש עם הגר"א, הלה לא שאלו כלל על שלומו ומצבו האישי רק הדריכו בענייני התורה והמצוה:

מעיד אני עלי שמים וארץ שלא הייתי בוילנא כמלא שלש שנים ובבאי לפניו [לפני הגר"א], לא שאלני על אודותי ולא שלום ביתי ובני כ"א [כי אם] אחרי איזה ימים.⁵ פעם אחת הייתי שוב לפניו. שאלני על דרכי לימודי וערך קיומי המצוות השקודות, והורני ביראת ד' ופ[רש] אז דברי הכתוב חנוך לנער ע"פ דרכו בהשכלה יתירה, להבעיר הלבב, לכבוש היצר. וכל עסקי העולם שלו הבית ובריאות הבנים ודרכי הפרנסה השליך אחרי גיוו. האומנם הייתי חביב בעיניו יותר מכל נכדיו כאשר העידני אא"מ [=אדוני אבי מורי — כלומר, ר' אברהם] הרב זצוק"ל.⁶

1 עליות אליהו, ווילנא תרט"ז.

2 הקדמת בני הגר"א לשלחן ערוך, אורח חיים, א ע"א.

3 הדגש הוא על "לרוב", שהרי הוא יצא לגלות עצמית בצעירותו וכן ניסה לעלות ארצה.

4 ראו לעיל הערה 2.

5 כבר העיר מורגנשטרן כי יש כאן מחיקה ובנוסח המקורי היה כתוב: "אחרי היותי עמו שבועות". מורגנשטרן, מיסטיקה ומשיחיות, ירושלים תשנ"ט, עמ' 259.

6 כת"י אלברג מונטריאל 5 (בית הספרים הלאומי, המכון לתצלומי כתבי יד, ס' 40380), עמ' 31. מורגנשטרן טוען כי סיפור זה הוא רצה להדפיס בהקדמתו לביאורי זוהר אך דודו ר' יהודא לייב לא

היות שהגר"א היה דמות מסוגרת ובלתי מוכרת, ויחד עם זאת דמות נערצת בין ציבור לומדי התורה, היה צורך להביאו בפני ציבור לומדי התורה וגם בפני הקהל הרחב. ברם, דמותו של הגר"א הפכה במהרה כמעט למיתוס, דבר המצריך זהירות ורגישות יתרה, ומי הוא אשר הכיר דמות זו על נכון ובר סמכא לתארה על פרטיו? כבר העיר שטמפפר, כי למרות שהגר"א נפטר בשנת תקנ"ח (1797), לא יצא לאור תאור ביוגרפי מסודר על חייו אלא בשנת תרט"ז (1856) בספר עליות אליהו. אפילו ספר מעשה רב, העוסק בהנהגותיו, לא ראו אור לפני שנת תקצ"ב (1832).⁷ עליות אליהו אוסף את כל פרטי הביוגרפיה שנכתבו על הגר"א בשנים שמאז פטירתו. הצגת דמותו של הגאון נעשתה בהדרגתיות ובמשנה זהירות, בהקדמות לספריו, שיצאו לאור בשנים שלאחר מותו. רק קומץ קטן של אנשים הכירו את הדמות שהיתה למיתוס בין יהודי ליטא, ובשל כך הם הרגישו אחריות גדולה בהצגתה בפני הציבור. מה שעמד לנגד עיניהם של מציגי דמותו של הגר"א, היה לא רק הרצון לאמינות היסטורית, כי אם אף הרצון להגן על דמות שכבר בחייה עמדה במרכז הוויכוח בין החסידים למתנגדים.⁸ קל להבין דמות מעורפלת בצורה לא נכונה, ולגבי דמות פופולרית, יש חוגים רבים המעוניינים לתארה בדרך המתאימה לצורכיהם האישיים.⁹ על כן, אפשר למצוא מחלוקות סמויות בקרב תלמידי הגאון לגבי השאלות: מה להציג מדמותו בפני הציבור וכיצד לעשות זאת? וויכוחים מעין אלה עולים מן ההקדמות השונות לספרי הגר"א, ומעידים על מתחים סמויים ששררו בין ר' חיים מוולאז'ין לבין חכמי שקלאב בנושא זה, ובראשם ר' מנחם מענדל משקלאב. לאחרונה נכתבו מאמרים על העימותים שבין תלמידי הגר"א. שפירא טען לאסכולות חלוקות, שאותן הוא ייחס לר' חיים ולר' מנחם מענדל,¹⁰ ואילו מורגנשטרן טען לאסכולות חלוקות, שאותן הוא ייחס לר' אברהם בן הגר"א מול ר' מנחם מענדל.¹¹ אינני בא לדון כאן במכלול היחסים ששררו בקרב התלמידים או בין בני הגר"א לתלמידים, רק אומר כי בהצגת דמותו של הגר"א, לדעתי, הוויכוח איננו על השקפת עולמו של הגר"א, אף כי יתכן שהיו גישות שונות בין תלמידיו

הרשה (משיחיות ומיסטיקה, שם, עמ' 259). ומעניין שכמעט כל המסורות על כך שהגר"א התאכזר לבני משפחתו על מנת להקדיש את כל עתותיו לתורה נכתבו ע"י בני משפחתו. יתכן שהתלמידים האחרים לא העיזו לכתוב כן.

7 מעשה רב, ווילנא והורודנא תקצ"ב. ראו S. Stampfer, On the Creation and the Perpetuation of the Image of the Gaon of Vilna, בתוך 'הגר"א ובית מדרשו, חלמיש, ריבלין ושוח"ט עורכים, רמת גן תשס"ג, החלק האנגלי, עמ' 53.

8 יתכן כי גם הוויכוח הארוך על רב הקהילה, שעם מתנגדיו נמנה הגר"א, וכנגדו ההמוני, היה סיבה נוספת להציג את דמותו של הגר"א כך שלא ליתן נשק בידו מי שרצה למצוא בו דופי (ראו, י' קלויזנר, וילנא בתקופת הגאון, ירושלים תש"ב, עמ' 86, ע' 20). קלויזנר מקשר בין פרשת הוויכוח על הרב בווילנא ובין המאבק בחסידות (שם, עמ' 85-86).

9 ראו ע' אטקס, 'הגר"א וההשכלה תדמית ומציאות', פרקים בתולדות החברה היהודית, ספר היובל ה-75 ליעקב כ"ץ, ירושלים תשמ"מ, עמ' קצב-ריז.

10 ראו י' שפירא, 'אסכולות חלוקות בשאלת תורה ומדעים בבית מדרשו של הגר"א', בד"ד, 13 (תשס"ג), עמ' 5-53.

11 א' מורגנשטרן, 'בין בנים לתלמידים: המאבק על מורשת הגר"א ועל האידיאולוגיה — תורה מול ארץ-ישראל', דעת, 53 (תשס"ד), עמ' 83-124. וראו לקמן הטקסט הסמוך להערות 69-71.

בעניין זה,¹² אלא על בחירת התכנים המוצגים ופרטיהם אשר יודגשו בפני הציבור. נראו כי עצם הוויכוח נבע משיקולים חינוכיים וחברתיים ומחשש מפני הלך הרוחות שנשבו באותו הדור, כפי שאסביר לקמן. ובכלל, הטוען לאסכולות מנוגדות בין תלמידי הגר"א, עליו הראיה להראות את הדרך החדשה ולהביא מקורות חד משמעיים המבססים טענה זו. לטענה זו אתיחס בקצרה בסוף דבריי. במאמרי זה, ברצוני להתייחס בעיקר להצגת דמותו של הגר"א על-ידי ר' חיים מוולאז'ין.

בני הגר"א מציבים את ר' חיים בראש רשימת התלמידים.¹³ במקום אחר דנתי במשמעות המונח 'תלמיד' אצל הגר"א.¹⁴ מורגנשטרן הראה כי בני הגר"א הבחינו בין התלמידים הראשונים לבין התלמידים המאוחרים,¹⁵ ור' חיים הינו ראשון התלמידים הבכירים. כדאי להוסיף, כי לא רק בני הגר"א ובני דורם ראו בר' חיים התלמיד הראשון, אלא גם ר' חיים עצמו ראה את הדברים כך, כפי שאוכיח לקמן, כיוון שראה במעמד זה שליחות ואחריות. באיגרתו לייסוד ישיבת וולאז'ין מיום א', ז' בתשרי תקס"ג (1802), ר' חיים הזכיר את דברי הירושלמי, שלפיהם, מי שנוהגים בו כבוד יתר על המידה יש להודיעו על כך, והוסיף מעין הכחשה על היותו תלמיד של הגר"א:

ואנכי שמעתי שנקרא עלי שם רבנו הגדול מרבן שמו בכל תפוצות ישראל מרנא ורבנא, קדוש ישראל ואורו הגאון מוהר"ר אליהו נ"ע חסיד מוילנא, וזכיתי להקרא בשמו הטוב עלי לאמר שאני תלמידו, וראיתי החובה לעצמי להודיע בישראל נאמנה שחלילה לי לפגום בכבוד הרב רבנו והגדול והקדוש נ"ע להקרא שמי עליו, וידעתי נאמנה כי כל האומר כן אינו אלא טועה גמור.¹⁶

מדבריו אלה ניתן להבין, לכאורה, כי ר' חיים טען שאין הוא תלמיד הגר"א. האמת היא, וכפי שנראה לקמן, שר' חיים סבר כי טעות היא להשוות בינו לבין הגר"א, אבל הוא לא הכחיש כי למד ממנו. "ובקצת הימים אשר זכיתי לשמש אותו, לא זכיתי ממנו אלא לידע צורתא דשמעתא אחר יגיעה". איגרת זו רוויה מונחים של ענוה תוך הבעת כבוד לחכמי דורו. דרכו של ר' חיים היתה להתרחק מן הכבוד, כפי שכתב לנכדיו: "ושלא להתייחר נגד שום אדם בשום דבר, כי זולת אשר בעת גבהות הלב נקרא האדם תועבה וכמה, כי לא נתקבל מאן דיהיר".¹⁷ ולכן הוא הרגיש חובה להתנצל על שלקח לעצמו שררה. "ואחרי אשר מלאני ליכי לקפוץ בראש להתנדב להיות בין המלמדים וכמוני יעשו נא שאר אנשים כגילי ואף כי הגדולים ממני ישאו קו"ח [קל וחומר] בעצמם, ואשרי הגדולים שנשמעים

12 לדעתי, יש גישות שונות מבחינת מה להדגיש ואיך לפעול אך לא היו אסכולות שונות, כלומר וויכוחים אידאולוגיים מהותיים.

13 "הראשון הוא היה הרב הגאון מוהר"ר חיים". ראו לעיל, הערה 2.

14 ראו 'על דרך המחקר בכתבי הגר"א', בד"ד, 11 (תשס"ב), עמ' 19–117, וכן ספרי, עולם נסתר בממדי הזמן — תורת הגאולה של הגר"א מוילנא, רמת גן תשס"ח, עמ' 73.

15 מורגנשטרן (הערה 11 לעיל), עמ' 94 ועמ' 107–108.

16 העתק של המכתב נמצא באוסף שברדון בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, והתאריך שלו הוא יום א', ז' בתשרי תקס"ד. כלומר, תאריך שגוי. על מכתב זה ראו 'לחקורי קדמוניות', הפלס, ב (תרס"ב), חוברת טו, עמ' 140–143. וראו ש' שטמפר, הישיבה הליטאית בהתהוותה, ירושלים תשנ"ה, עמ' 37, הערה 55.

17 נדפס בצירוף לנפש החיים, ירושלים תשל"ג.

לקטנים".¹⁸ ולכן, יש לראות בדברי ר' חיים שאין לקראו תלמיד של הגאון, דברי ענווה שנכתבו לאחר מעשה. ר' חיים כבר קנה לעצמו שם של רב ומחנך לרבים,¹⁹ וזו הסיבה שהוא בא להתנצל על שלקח את השררה לידו.

עתה אוכיח שר' חיים נקרא בשם תלמיד הגר"א ביודעין, ויתכן גם מתוך הסכמה, ולכן הוא התנצל כיון שהוא הכיר את גדולתו של הגר"א והרגיש שלא בנוח על ההשוואה שנעשתה בציבור בין מעמדם.²⁰ ולמרות חוסר הנוחות שהוא הרגיש בדבר, הוא עדיין ראה בהיותו ראש ישיבה ותלמיד הגר"א שליחות ואחריות שלקח על עצמו ביודעין.²¹ דבר זה מתברר מהקדמתו של ר' חיים לשנות אליהו²² של הגר"א. הקדמה זו נכתבה בשנת תקנ"ט, שנה בלבד לאחר פטירתו של הגר"א והיא הנסיון הראשון,²³ לצד ההקדמה של ר' אברהם בן הגר"א, לתאר את דמותו של הגר"א על-ידי מקורביו בפני הקהל הרחב. גם אם ר' מנחם מענדל משקלאב הוציא לאור את ספר משלי עם ביאור הגר"א²⁴ שנה לפני כן, הוא נזהר מלכתוב בהקדמתו שם על דמותו של הגר"א. מיד עם פטירתו של הגר"א, הבין ר' חיים שיש לו שליחות ואחריות ציבורית ולכן הוא סיים את הקדמתו בתיאור עצמי כאחד שזכה לשרת את הגר"א: "ד"ה חד מן קמיא אשר מעט מן המעט זכיתי לעמוד ולשרת את רבינו הגדול ז"ל ועדיין יראת רוממות תורתו על פני מדי דברי בו מרתע כל גופאי וידי נוטפין מר מקדושת תורתו הנפלאה".²⁵ במקור זה אין ר' חיים מתנצל על כך ששרת את הגר"א. הוא גם לא התנגד לכך שיכתבו בראש הקדמתו שהוא תלמידו של הגר"א, "הרב המאוהב חריף בכל חדרי התורה אשר יצק מים על ידי אליהו ולקח מפיו הקדוש תורת ה' תמימה נ"י ע"ה פה"ח מוהר"ר חיים נ"י אב"ד דק"ק וולאזין יצ"ו".²⁶ ר' חיים אף כינה אנשים אחרים בשם תלמידי הגר"א, לדוגמא: "אמר לי חד מתלמידיו ששמע כן מפורש יוצא מפיו הק"ו".²⁷ ואם במאמר ליסוד הישיבה הוא טען שלא זכה אלא ל"צורתא דשמעתא" מפי הגר"א, כאן הוא כתב, "וזינו לשיחתו נאה, ללקט תחת שולחנו מלא דשן, פרפראות המשביעים ומדשנים נפש השומעת מפיו הקדוש פלאי פלאות".²⁸ הקדמה זו לשנות אליהו גרמה להדים חזקים בינות מקורבי הגר"א, אולי מפני

18 מאמר לייסוד הישיבה, לעיל הערה 16.

19 ר' חיים שימש כרבנות מגיל עשרים (ראו מורגנשטרן, לעיל הערה 11, עמ' 117), ולכן היה מוכר במעמד הרבנות מצעירותו. המכתב על ייסוד הישיבה שבו הוא מתנצל על לקיחת השררה נכתב לאחר שייסד את ישיבת וולאזין.

20 גם מורגנשטרן (שם, עמ' 108), וגם "שפיגל (עמודים בתולדות הספר העברי, רמת-גן תשנ"ו, עמ' 387) ציינו ובצדק כי ר' חיים היה בקשר עם הגר"א רק לעתים ולא באופן קבוע, ולכן אין כאן הגדרה רגילה של תלמיד אלא כעין מעמד שהוטל עליו כממשיך דרכו.

21 מורגנשטרן כתב: "לעומת ר' חיים, ר' מנחם מענדל ביקש לקבע את מעמדו בתודעת העולם היהודי כתלמידו המובהק של הגר"א" (שם, עמ' 121). אבל לדעתי גם ר' חיים ניסה לעשות כן. ובשני המקרים נראה כי הדבר נעשה על מנת להכשירם להנחיל את מורשתו של הגר"א.

22 שנות אליהו, לעמברג תשנ"ט.

23 מורגנשטרן טוען כי בני הגר"א הם שפנו אל ר' חיים לכתוב הקדמה זו (שם, עמ' 103).

24 משלי עם ביאור הגר"א, שקלאב תקנ"ח.

25 הקדמה לשנות אליהו, תקנ"ט.

26 שם.

27 הקדמה לטפרא דצינעווא.

28 הקדמה לשנות אליהו.

הראשוניות שבה, ואולי גם בשל מעמדו של ר' חיים. ר' מנחם מענדל ציטט הקדמה זו כמעט מילה במילה, בהקדמתו למסכת אבות.²⁹ מקורבי הגר"א ראו בהקדמה זו מעין מתן רשות לתלמידים אחרים לכתוב על דמותו. ההקדמה נדפסה שוב בהקדמת בני הגר"א לפירוש הגר"א על כמה אגדות,³⁰ כיוון שלא הספיק המו"ל להכלילו בהקדמה לשנות אליהו חוץ מבשלושים עותקים.³¹ היא היוותה מקור השראה לבני הגר"א לתאר את אביהם בהקדמתם לשלחן ערוך, והיא הוזכרה גם בהקדמתו של ר' ישראל משקלאב לפירושו למסכת שקלים, תקלין חדתי.³² כבר הראיתי לעיל, כי ר' חיים ראה בתפקידו מעין שליחות מתוקף מעמדו כראשון התלמידים ולכן היה מעוניין לכתוב הקדמה זו. העובדה כי הניחו לו לעשות כן, מראה גם על המעמד שרכש כבר באותה תקופה.

כיון שר' חיים ראה את עצמו כתלמיד ושליח של הגר"א, היה זה חשוב עבורו להציג את רבו לעיני הצבור באור מסוים. הוא כתב כמה הקדמות לספרי הגר"א. אם נבדוק את החשובות שבהן, כלומר, ההקדמה לשנות אליהו משנת תקנ"ט, ההקדמה לביאורי זוהר משנת תק"ע, והקדמתו לספרא דצינעווא משנת תק"פ, נגלה פולמיקה סמויה: בהקדמה לשנות אליהו — כנגד ההשכלה היהודית, ובהקדמות לביאורי זוהר ולספרא דצינעווא — כנגד תנועת החסידות. כלומר, ר' חיים תיאר את הגר"א באורח מסוים על מנת להגן על דמותו מניצול לרעה על-ידי המשכילים, מחד גיסא, ועל-ידי החסידים, מאידך גיסא. הפולמוס עם החסידות, שהתחיל בהקדמותיו, נמשך אצל ר' חיים גם בספרו נפש החיים, שיצא לאור שנה לאחר פטירתו בשנת תקפ"ד. בספר זה נעשה הפולמוס גלוי יותר בחלק השלישי, אולם בהמשך נוכיח שאפילו החלק הרביעי, המדבר על תורה לשמה, נכתב כתאוסופיה חלופית לחסידות.³³

ההקדמה לשנות אליהו והיחס לחכמות הכלליות

כאמור, ההקדמה לשנות אליהו נדפסה במלואה בשנת תק"ס כהקדמה לביאור הגר"א לכמה אגדות. המו"ל הסביר כי הדבר נעשה כיון שההקדמה של ר' חיים הגיעה לבית הדפוס באיחור והספיקו להכלילה בשלושים עותקים בלבד של שנות אליהו,³⁴ ולכן הוא מציג אותה שוב בפני הציבור הרחב. הזכרנו לעיל את הראשוניות של הקדמות אלה של ר' חיים ור' אברהם בן הגר"א.³⁵ ניתן לחוש כי הדברים נכתבו בתיאום מלא בין האישים הללו.³⁶ מעניין הדבר כי דווקא מתוך הפרטים החסרים בהקדמות אלה ניתן ללמוד רבות על אישיותו של הגר"א. אם נשווה את הקדמתו של ר' חיים לשנות אליהו, לזו של ר' מנחם

29 פירוש הגר"א למסכת אבות ולמסכתות הקטנות, שקלאב תקס"ד.

30 ביאור על כמה אגדות, ווילנא תק"ס.

31 רק שני עותקים נותרו משלושים אלה. עותק אחד נמצא בידי הביבליוגרף מר' וינגורד, ותודתי נתונה לו על שנתן לי לעיין בו.

32 מינסק תקע"ב, וראו י' שפירא (לעיל הערה 10), עמ' 38.

33 כבר כתבו אחדים על מגמתו של נפש החיים נגד החסידות, וראו לקמן הערה 67.

34 ראו לעיל הערה 22.

35 כבר אמרתי לעיל שר' מנחם מענדל הדפיס את פירוש הגר"א לספר משלי שנה לפני כן. הדפסה עצמאית זו גרמה לאי נוחות בין מקורבי הגר"א. הרמ"מ משקלאב נמנע מלדבר על דמותו של הגר"א בהקדמתו שם.

36 לדוגמא, ר' אברהם בן הגר"א כתב הקדמה לביאור על כמה אגדות של הגר"א. המדפיס צירף אליה את

מענדל לביאור הגר"א על מסכת אבות, נגלה שרוב דברי הרמ"מ הם מובאה ישירה מתוך הקדמתו של ר' חיים.³⁷ ואילו התוספות של ר' מנחם מענדל מגלות את אשר לא גילה ר' חיים.

בחלק הראשון של דבריו תיאר ר' חיים את הגר"א כאיש מיוחד אשר השיג מהאור הגנוז ששימש את חכמי התלמוד והשיגו ממנו גם פרשני התלמוד הראשונים. הגר"א הופיע כמלאך ה', "עיר וקדיש מן שמיא", להאיר את עיני הלומדים "בדור האחרון שבאחרונים זה". יש כאן רמז לייחודו של הגר"א ואפילו רמז לתפקיד יוצא דופן, אולי משיחי, שלו זקוקים בדור אחרון זה, בעקבתא דמשיחא. כבר עמדנו במקום אחר על התפיסה המשיחית של ר' חיים ולא נחזור על הדברים,³⁸ רק נאמר שיש כאן התייחסות לא שגרתית לגר"א. התבטאות זו היתה מקור השראה לדברי החזון אי"ש, במאה העשרים, שכתב כי הגר"א, "נחשב כאחד מן הראשונים ולכן חולק עליהם בכמה מקומות בתוקף עזו".³⁹ בכל אופן, עם כל הרמזים הסמויים, עדיין מתואר הגר"א כאיש אשכולות בתחום התורני שהחזיר עטרה ליושנה וביירר ענייני הלכה מעורפלים. בחלקה השני של הקדמה זו, החלק שממנו ציטט ר' מנחם מענדל מלה במלה, ר' חיים תיאר את הגר"א כעניו מופלג, כאדם שלא סר רגע מן הלימוד, כסגפן וכבקי בכל חדרי התורה, הנגלים והנסתרים כאחד. לאחר מכן הוא תיאר את חיבורי הגר"א המצויים בידינו, את חכמתו, את עיסוקו בהגהת טקסטים, וחזר על עניין פרישותו וחסידותו. הוא אף הזכיר כי החיבורים נערכו ע"י התלמידים.

ומה הופיע בהקדמתו של ר' מנחם מענדל? לאחר שהוא תיאר את אישיותו של הגר"א מלה במלה מדברי ר' חיים, הוא הוסיף שלושה דברים ולאחר מכן חזר להעתיק מר' חיים. מה הן התוספות? האחת, על ידיעותיו של הגר"א בנסתרות (ידיעת שמם של כל תר"ן עמודי האור ומקומם בתורה ועוד סודות שלא רצה לגלות לאיש); השנייה, סיפור ששמע מפי הגר"א שאלו היה אריסטו בין החיים, הגר"א יכול היה להראות לו את סיבוב החמה והלבנה מאירים על שולחנו על ידי אמירת שם המפורש; והשלישית, ידיעות הגר"א בחכמות הכלליות ("איך שידע כולם על בוריים כמו חכמת המוסיקה, שמביאור רבינו נ"ע בפירושו על התיקונים, וג"כ שארי חכמות שנשאר ממנו חיבורים עליהם"). שתי התוספות הראשונות, לדעתי, הן נסיון לתאר את הגר"א לא רק כידען גדול בקבלה העיונית, כפי שתיארו ר' חיים, אלא כמיסטיקן היודע סודות כמוסים, שלא מן הספרים, ושעסק בקבלה מעשית. התוספת השלישית היא ידיעות הגר"א בשאר החכמות. ככל הנראה, נמנע ר' חיים בתחילה מלתאר את הגר"א כמיסטיקן העוסק בקבלה מעשית והסתפק בתיאורו כאחד שהיה בקי בקבלה העיונית. הרעיון היה שלא לתאר את הגר"א בדרך הדומה לתיאורים של האדמו"רים החסידיים הרוויים במעשי ניסים וידיעות בקבלה מעשית. כמו כן, ר' חיים אף פקפק ברשימה של שבעה ספרי הגר"א הראויים לדפוס, שהציג בית הדין של וילנא, בטענה שאין להביא את ספרי הקבלה של הגר"א לדפוס

הקדמתו של ר' חיים לשנות אליהו, שממנה העתיק ר' אברהם את הביטוי, "בדור האחרון שבאחרונים הזה".

37 ראו על כך במאמרו של י' שפירא (לעיל הערה 10), עמ' 37.

38 ראו ספרי עולם נסתר בממדי הזמן (לעיל הערה 14), עמ' 93-96.

39 ר' י' קרליץ, קובץ אגרות, עמ' נח.

לפני שיפרסמו את שאר חיבוריו.⁴⁰ בסופו של דבר, לקראת סוף חייו, אימץ ר' חיים את שיטתו של ר' מנחם מענדל באופן חלקי והציג בהקדמתו לספרא דציניעותא את הגר"א כמיסטיקן העוסק בקבלה מעשית. נראה לי שחל מפנה זה אצל ר' חיים בעקבות הכרתו בצורך להתמודד עם טענות החסידים ולהשוות את הגר"א למעמד האדמו"רים בנסתרות. משמעותו של שינוי זה היתה טקטית בעיקר, כפי שנראה לקמן. ברם, בכל הקדמותיו הוא נמנע מלהזכיר את ידיעות הגר"א בחכמות הכלליות. בנוסף לרמ"מ משקלאב, גם ר' יעקב משה מסלונים הרגיש, כנראה, בהעדר היחס של ר' חיים לנושא ידיעות הגר"א בחכמות.⁴¹ בשנת תק"ע יצא לאור ביאורי זוהר. ר' חיים כתב הקדמה לספר, והקדמה שנייה נכתבה ע"י ר' יעקב משה מסלונים יחד עם דודו ר' יהודא ליב בן הגר"א. בניגוד לר' חיים, שהתעלם שוב מידיעות הגר"א בחכמות הכלליות, ותיאר אותו כידען גדול בקבלה העיונית, בא ר' יעקב משה והוסיף:

ברוחו שמים שפרה, לחדש לימודים בחכמת התכונה חיבור ארוך, ונוגה לו סביב. ביאור המזלות וכחותיהם למיניהם וממשלתם ונשמע קולו בבאו אל הקודש אגדות חז"ל. וכל יקר ראתה עינו ויספרה בחכמת אלגיברא, ש"ג כללים חדשים, לא נראו כהם לפנים בארץ יהודה. חקרה גם הכינה לוח הבקעים מעשה פלאי. הן אלה קצות דרכיו הברורים על השערים לבית ה', והם על המפתח חכמת הדקדוק בפרטיהם: פעלים שמות נקודות טעמים, וטעמי אמ"ת.⁴²

אף שהקדמה זו היא של הרי"מ מסלונים ור' יהודא ליב, הדברים המובאים הם ככל הנראה של ר' יעקב משה. ר' יעקב משה הוא שדאג להוסיף דברים אלה ועובדה זו ניכרת מתוך בחינה מדוקדקת בכתב ידו. בכתב היד המכונה קובץ בית הגר"א,⁴³ מופיעה כמעט כל הקדמתו של ר' יעקב משה לביאורי זוהר. נראה כי זה הוא טיוטה של דבריו. יתכן שהוא הראה את הדברים לדודו ר' יהודא לייב והלה ביקש ממנו לערוך מספר שינויים. בכתב ידו של ר' יעקב משה, מתוארות קודם כל ידיעות הגר"א באלגברה, בתכונה ובדקדוק, ולאחר מכן מתוארות ידיעותיו בתורת הנגלה והנסתר. בהקדמה שהודפסה הוחלף הסדר, והתיאור של ידיעות הגר"א באלגברה ודקדוק מופיע רק לאחר תיאור ידיעותיו בתורת הנגלה והנסתר. האם היה זה מעשה ידי ר' יהודה לייב? והרי ר' יהודא לייב נהג כך בעצמו כאשר הזכיר את ידיעות הגר"א בחכמת התכונה ורק לאחר מכן הזכיר את ידיעותיו בתורה, בהקדמתו לאדרת אליהו שנדפסה שש שנים קודם לכן.⁴⁴ האם ידיעה מוקדמת של ר' יהודא לייב על כתיבתו המשותפת של ר' חיים בהקדמה לספר זה הביאו להקפדת יתר והצריכו להתעקש על כך שהדברים על ידיעות הגר"א בחכמות כלליות ייכתבו רק בסוף ההקדמה ובהבלעה?

דרכו של ר' חיים שלא להזכיר את ידיעות הגר"א בחכמות הכלליות נמשכה גם בהקדמתו לספרא דציניעותא. במקום אחר כתבתי שכיוון שר' חיים ראה עצמו מנהיג

40 הקדמה לשנות אליהו. וראו מורגנשטרן (לעיל הערה 11), עמ' 104.

41 על יחסו של ר' יעקב משה לחכמות הכלליות, ראו מאמרי "The Debate over Secular Studies Among the Disciples of the Vilna Gaon", *The Torah U-Madah Journal*, 33, 1991, 382-492.

42 הקדמת הרי"מ מסלונים ור' יהודה לייב לביאורי זוהר, תק"צ.

43 כת"י אלברג (לעיל הערה 6), עמ' 31.

44 דובראוונא תקס"ד. גם שם כתב ר' חיים הקדמה קצרה אבל בכרך אחר.

ומחנך הוא לא רצה לתת נשק בידי יריביו מן ההשכלה ולכן לא הזכיר את ידיעות הגר"א בחכמות,⁴⁵ אבל יתר התלמידים שעלו ארצה והיו רחוקים מן המאבק לא חששו להזכיר. על טענתי זו, העיר י' שפירא במאמרו,⁴⁶ כי ר' מנחם מענדל הדפיס את הקדמתו בשקלאב כאשר תיאר את ידיעות הגר"א בחכמות ולכן לא המרחק מליטא הוא שהביאו להזכיר את ידיעות הגר"א בחכמות. אני מקבל את ההערה שלו, ואכן יתכן שר' מנחם מענדל רצה להזכיר את ידיעות רבו בחכמות ולא ראה עניין בזהירותו של ר' חיים. אמנם אין זה שולל את הסברי שר' חיים חשש מן ההשכלה. ומה שהביא שפירא מר' אברהם שמחה מאמצ'יסלוב בשם דודו ר' חיים מוולאז'ין, אחר פטירתו, על חשיבות העתקת ספרי החכמות ללשון הקודש, היא היא ההוכחה שר' חיים לא שלל את לימוד החכמות ורק שתק בגלל חששו מן ההשכלה.⁴⁷ באמצע המאה הי"ט יש כבר אזכורים מפורשים בדברי ר' יצחק אייזיק חבר ור' יעקב משה מסלונים על חששותיהם מן ההשכלה, אבל יש להם דרכים שונות להתמודד עם בעיה זו כפי שהוכחתי במקום אחר.⁴⁸

הפולמוס עם החסידות

בהקדמתו של ר' חיים לביאורי זוהר, מופיע פולמוס ישיר עם החסידות.

ולבל יתחכם אדם הגדול שהשגתו מרוב[ה] לאמר אנכי הרואה [כינוי לנביא, שמ"א ט ט] שלפי שורש נשמתי ראוי לי או למי ומי לפי שרשו לשנות איזה מצוה לפי הטעם. לכך לא נתגלו טעמי מצוות. ולא קם נביא כמשה אשר אם יתאספו כל הנביאים אינם רשאים לחדש דבר נגד תורת משה ולא להוסיף ולא לגרוע.⁴⁹

ואם במקרה חשבנו שר' חיים מתכוון לדרוש כנגד נביאי השקר של ימי קדם (ראו דבר' יג ב) הוא מבהיר את דבריו בהמשך: "אבל חלילה לדחות ח"ו שום פרט מפרטי המעשה אף המצוה דרבנן לעשותה במגרעת או לשנות זמנה מחמת הכוונה או טהרת המחשבה. וכל האומר או עושה כן אינו אלא טועה גמור, ומחשבתו חוץ לזמנה פיגול יחשב".⁵⁰ אלה שמשנים את זמני המצוות הם החסידים שאינם מתפללים את התפילות בזמנן בטענה שמבלי הכוונה הנכונה אין להתפלל. ר' חיים קבל על כך בספרו נפש החיים שיצא לאור שנים לאחר מכן. כמעט באותה הלשון של הקדמתו כאן הוא כתב שם: "חלילה וחלילה לנו לדחות שום פרט מפרטי המעשה אף דקדוק א' מד"ס [דברי סופרים] וכ"ש לשנות זמנה ח"ו בשביל מניעת טהרת המחשבה. וכל המרבה לדקדק במעשיו הרי זה משובח".⁵¹ לאחר מכן הוא המשיך בדברים הדומים להקדמתו כאן: "לא בשמים היא ... שאסור לנו

45 בד"ד, 2 (תשנ"ו), עמ' 96–97.

46 לעיל הערה 10, עמ' 35–36.

47 ויתכן שהרא"ש מאמצ'יסלוב עצמו לא חשש מכך כמו שר' יהושע העשיל לוי' לא חשש מכך, איש איש ושיטתו.

48 לעיל הערה 41, עמ' 286–292.

49 הקדמת ר' חיים לביאורי זוהר, תק"ע.

50 שם.

51 נפש החיים, חלק ג, פרק ז.

לשנות ח"ו משום אחת מהנה ממצות ה"י.⁵² גם הרעיון של אי-היכולת לשנות את המצוות בהעדר נבואה, מופיע שם:

ומעת שבעווננו פסקה נבואה מישראל, אף אם יתאספו כל חכמי ישראל אשר נמסר להם מעשה בראשית ומעשה מרכבה, ויעמיק השגתם וטוהר שכלם, לשנות אף איזה פרט מאיזה מצוה או להקדים או לאחר זמנה ח"ו, לא נאבה ולא נשמע אליהם [דבר הנאמר על המסית לעבודה זרה, דבר' יג ט].

אם כן, דברי ר' חיים בהקדמתו לביאורי זוהר מקדימים את דבריו בספר נפש החיים. הוא כתב שאין אדם רשאי לשנות אפילו פרט קטן מן המצוות, אבל הוא גם תקף את אלה (מורי החסידות) החושבים כי השגות אסטרטיות וגילויים שמימיים יכולים להוות סיבה לשינוי או תוספת כל שהיא לתורה.⁵³ ר' חיים המשיך וכתב בהקדמתו לביאורי זוהר כי גם הזוהר, שנכתב על-פי גילויים וחולק לכאורה על ההלכה התלמודית, כל המחלוקות הן למראה עיניים בלבד. "ואשר מרגלא בפומא דאינ' [שין שבאינ'ה] דינים מחולקי[ם] חכמי הנסת[ר] עם חכמי הנגלה הוא מחמת שלא הבינו לפרש דברי זוהר"ק לאמיתו. כי איך אפשר שיהא דרך הנסת[ר] מתוה"ק מחולק עם הנגלה".⁵⁴ ברור שר' חיים היה חייב להוסיף דברים אלה על מנת שלא לתת בסיס לטענת החסידים. מפה אנו יכולים להבין את מהות הפולמוס עם החסידות. חוץ מן הטענה נגד אלה המנסים "להקדים או לאחר" זמן המצוות, ר' חיים טרח להסביר שאין לסמוך על דברי נביא כי אם בהוראת שעה, וכן אין לסמוך על גילויים שלאחר תום הנבואה. דבר זה מתאים לדברי ר' חיים בהקדמתו לספרא דצניעותא שהגר"א לא נתן למגידים השמימיים להתקרב אליו.

כי שמעתי מפיו הק' שפעמים רבות השכימו לפתחו כמה מגידים מן השמים בשאלתם ובקשתם שרוצים למסור לו רזין דאורייתא בלא שום עמל, ולא היטה אזנו אליהם כלל. ואנחד[ן] מן המגידים הפציר בו מאד, עכ"ז לא הביט אל מראהו הגדול. וענה ואמר לו: איני רוצה שתהיה השגתי בתורתו ית"ש ע"י שום אמצעי כלל וכלל. רק עיני נשואות לו ית"ש מה שרוצה לגלות לי וליתן לי חלקי בתורתו ית"ש בעמלי אשר עמלתי בכל כחי.⁵⁵

ואם ישאל השואל הרי ר' יוסף קארו כתב ספר שלם, מגיד משרים, ובו דברי תורה ששמע מפי מגיד, וכיצד יש להתייחס לזה? לכן הביא ר' חיים סיפור נוסף מן הגאון:

52 שם, פרק ז. וראו בהערה הבאה.

53 לדוגמא, ר' מרדכי יוסף מאיזביצא כותב: "וכן בכל דור ודור מי שהוא צדיק הדור רואה רצון השי"ת כמו שכתוב (משלי י לב): שפתי צדיק ידעון רצון, והיהודי הקדוש זללה"ה בדורו ראה רצון השי"ת באיחור זמן תפלה ונסמך על מאמר הכתוב (דבר' יב ד), לא תעשון כן לה' אלקיכם, כן רומז על קביעות בלי חיים, וכשראה רצון השי"ת בזה לכן התאחר בתפלתו, ונשמתו מאירה בגן עדן מזה כי כוון לאור רצון השי"ת". (מי השילוח, בני ברק תשנ"ה, ח"ב, עמ' צג. וראו שם, עמ' צב, ד"ה ויעשו בני ישראל). וראו מאמרי, 'קווים מקבילים נפגשים: הלכה וקבלה במשנתם של הגר"א ור' חיים מוולאז'ין' — תעודה, כא-כב (תשס"ז), עמ' 449-486.

54 הקדמת ר' חיים לביאורי זוהר. על גישתו למחלוקות בין ההלכה לספר הזוהר, ראו מאמרי בהערה הקודמת.

55 הקדמת ר' חיים לספד"צ. נדפסה לאחרונה בנפש החיים, ירושלים תשל"ג, ג ע"א.

ובדידי הוה עובדא ששלח רבינו אותי אצל אחי הקטן וגדול ממני בכל מילי דמיטב חסידא קדישא הגאון מוהר"ש זלמן זללה"ה לאמר לו בצווי משמו שלא יקבל שום מלאך מגיד אשר יבא אצלו. כי בזמן לא כבר יבא אליו מלאך מגיד. ואמר אף כי מן הבי"ב [בית יוסף] היה לו מגיד, היה זה לפני ב' מאות שנה שהיו דורות כתקנן. והיה שרוי על אדמת הקודש. לא כן עתה שרבו המתפרצים ובפרט בחו"ל א"א כלל שיהיה כלו קדש קדשים בלי שום עירוב כלל. ובפרט בגילויים בלא תורה נפשו בחלה מהם. ולא היו נחשבים אצלו כלל וכלל.

בסיפור על אחיו ר' זלמן הוסיף ר' חיים כי השגות שמימיות ללא תורה אין להן כל ערך. האם התכוון לאדמו"רים החסידים? נראה כי גם הגר"א וגם ר' חיים שמעו על סיפורי הגילויים של האדמו"רים החסידים. לדעתי, הם לא באו כדי להטיל ספק בסיפורים אלה, אם כי יתכן שלא האמינו בהם, אלא ביקשו לומר שאפילו יש אמת בגילויים אלה, אין הם נחשבים לכלום. והראיה היא, שהגר"א בעצמו לא רצה בגילויים ודחה את המגידים באופן פעיל. דבר זה מופיע במפורש בשאילתות לר' חיים: "שמעתי שאמר א[חד] להגר"א שהרביים של החסידים אינם יודעים מאומה ואינם עושים שום דבר בלתי רמאות. והשיב הגר"א: לא, כי מעשים הם עושים ובהם יודעים קצת עתידות קרובות וקצת נסתרות. עינין רמב"ן אחרי מות פ' יז, ז ד"ה לשעירים".⁵⁶

כלומר, הגר"א האמין שחלק מן האדמו"רים החסידים עוסקים בייחודים ואפילו מצליחים להשיג דברים, אך ראה בכך חשיבות מינימלית ביותר.⁵⁷ המגיה הוסיף את ההפניה לדברי הרמב"ן המדבר על כוחות של טומאה שדרכם אדם יכול לדעת עתידות. לא ברור אם לכך התכוון הגר"א. יתכן שהוא התכוון לומר בדומה לנאמר בשמו על-ידי ר' חיים, כאשר מגיד נגלה לר' שלמה זלמן מוולאז'ין, שיש הרבה דברים טפלים בתוך הגילויים וצריך לדעת לברור את התבן מן הבר. על-פי זה ברור שדברי ר' חיים בהקדמתו לביאורי זוהר, וכן בסוף פרק א' של נפש החיים מכוונים נגד תנועת החסידות, לאמור, אפילו יש בגילויי האדמו"רים מן האמת, אין לכך כל חשיבות למעשה. ואפילו הזוהר הבנוי על גילויי אמת, אין לו סמכות לחלוק על ההלכה וגם אינו עושה כן למעשה, ורק כלפי חוץ הדבר נראה כך.⁵⁸ מכאן נוכל להבין את המובאה הבאה מן השאילתות לר' חיים, המאירה את סיבת התנגדותו לחסידים: "אמר רבינו לא[חד] ממשפחתו שנטה

56 כת"י לונדון פדרו 14, בית הספרים הלאומי, המכון לתצלומי כתבי יד, ס' 8800, אות קיט.

57 ברדיצ'בסקי כתב כי הגר"א התנגד לחסידות כי "חשב וסבר כי היא באה להפוך הקערה על פיה, להסיר לב העם מאחרי התורה והתלמוד" (מ"י ברדיצ'בסקי, 'עולם האצילות: השקפה על ישיבת וולאז'ין בחמשה פרקים', הכרם 1888, נדפס מחדש בספר ישיבת ליטא — פרקי זכרונות, עורכים אטקס וטיקוצ'ינסקי, עמ' 133). גם אם יש אמת בכך, נראה מן המקור כאן כי הגר"א הבין בתנועת החסידות יותר ממה שמשערים. על יחסו של הגר"א לחסידות בכוונתי לכתוב במקום אחר.

58 דבר זה הוא סוגיה נרחבת שכתבו עליה יעקב כ"ץ, הלכה וקבלה, ירושלים תשמ"א; מ' חלמיש, הקבלה בתפלה בהלכה ובמנהג, רמת-גן תש"ס; מאיר בניהו, 'יוניכות הקבלה עם ההלכה', דעת, 5 (1980), עמ' 61–115; "אלבונים, פתיחות והסתגרות, היצירה הרוחנית-הספרותית בפולין ובארצות אשכנז בשלהי המאה השש-עשרה, ירושלים תש"ן, עמ' 356–376; "תא-שמע, הנגלה שבנסתר, 2001; ד' תמר, 'דינים המיוסדים על הזוהר ועל הקבלה בשו"ע ובבית יוסף', סיני, קטו (תשרי-חשון תשנ"ה), עמ' סט-עז; "ליבס, 'הזוהר כספר הלכה', תרביץ, סד, ד (תשנ"ה), עמ' 584–585; ומאמרי (לעיל הערה 53).

לחסידי זמנינו: עכ"פ [על כל פנים] תשמור אלו ג"ד [ג' דברים]: א — ללמוד הגמ[רא] ופלפולה ויהיה זאת בעיניך העבודה לפני הקב"ה, ב — לשמור דיני דגמ[רא], ג — שלא לדבר על רבינו הגר"א".⁵⁹

מכלל הן אתה שומע לאו. אם ציווה ר' חיים לאותו בן משפחה להמשיך ללמוד גמרא בעיון ושזה עיקר עבודת ה', ניתן להבין כי בעיני החסידים אינם מדגישים די הצורך את לימוד הגמרא וגם שלא רואים בכך עיקר עבודת ה'. כמו כן, בכך שציווהו שלא לשנות מדיני הגמרא כנראה שבעיניו זה מה שעושים החסידים, אם על-ידי עריכת שינויים בזמני תפילה או על-ידי ההתחשבות בזוהר בנושאי הלכה. וברוח פולמוסית זו אפשר לראות גם את הקדמתו של ר' חיים לביאורי זוהר, ששם הוא כתב כי טעות היא לחשוב כי הזוהר חולק על התלמוד בענייני הלכה.

ההקדמה לספרא דצניעותא והפולמוס עם החסידות

אם בהקדמתו לביאורי זוהר, תקף ר' חיים את החסידות בעקיפין, בהקדמתו לספד"צ הוא משתמש בטקטיקה חדשה. אין הוא בא עוד לתקוף את אלה הטוענים לגילויים, אלא הוא בונה מחדש את דמותו של הגר"א עם המרכיבים המיסטיים שנמנע מלהביאם בתחילה. וכך הוא מצייר את דמות המיסטיקן האידיאלי, המהווה מודל לחיקוי ליחסי הסגולה ומקור השראה לכולם. כבר אמרנו לעיל שר' מנחם מענדל תיאר את הגר"א כמיסטיקן ובעל שם. יתכן שר' מנחם מענדל לא ראה בגילויי האדמו"רים סכנה גדולה כמו שחשב ר' חיים אלא תקף יותר את המעמד של האדמו"ר בחסידות ששימש כעין מתווך בינו לבין האלוקים.⁶⁰ עתה, מבין ר' חיים שתיאורו של ר' מנחם מענדל את הגר"א כמיסטיקן יכול לשמש כטקטיקה מועילה במאבק עם החסידות. אינני טוען שר' חיים המציא דבר, רק שהוא ראה לנכון לספר דברים על הגר"א בעת הזאת אשר נמנע מלספרם לפני כן. עכשיו מתואר הגר"א כבעל גילוי אליהו: "ומעת אשר זכה לגילוי אליהו ז"ל פעמיים, הוגדל השגתו למעלה למעלה להפליא."⁶¹ מאידך גיסא, ר' חיים כתב שם כי הגר"א לא רצה בגילויי המגידים. מה בין זה לזה? כנראה שמגיד הוא השגה דרך אמצעי שממי, אבל גילוי אליהו הוא גילוי טבעי דרך שורש נשמתו של המשיג.⁶² דבר זה נלמד גם מן השאלות. "אמר [ר' חיים]: מורי הגר"א היתה לו עליות נשמה בלא שום יחודים רק בטבע."⁶³ ר' חיים תיאר את הגר"א כאחד שברא גולם על-פי ספר יצירה, כאדם שנגלה אליו משה רבנו בחלום, וכממשיכו הישיר של האר"י. בנוסף לפולמוס הנסתר עם החסידות בהצגת הגר"א

59 שאלות לר' חיים מוולאז'ין, כת"י לונדון פדרו (לעיל הערה 56), אות פד.

60 כדברי ר' מנחם מענדל: "אבל זה הצדיק צריך להיו בטמירו ובגניזו מאד כי צדיק הוא, וצדי הוא שם ח"ו, הוא יאחז עצמו לצדיק זה או אחרים ח"ו יתלו אמונתם בו או לו ואוי לנפשו, כי אוי מי יחיה משומו אל, ומחיה עצמו בשם אל כי זה אל שדי הוא אותיות ישראל הנ"ל" (בדרך הקודש, ירושלים תשנ"ט, עמ' לו-לז).

61 הקדמת ר' חיים לספד"צ.

62 ראו בהקדמה לחיקוני זוהר: "רשותא אתיהיב לון ולאליהו עמהון ולכל נשמתין דמתיבתאן לנחתא ביניהון, ולכל מלאכיא, באתכסיא ובארח שכל". ומפרש הגר"א על אתר: "ר"ל שלא ראו אותם בחוש אלא בהשגתם". חיקוני זוהר עם ביאור הגר"א, וילנא תרכ"ז, א ע"א.

63 כת"י לונדון-פדרו (לעיל הערה 56), אות קכ.

כבעל מופת לא פחות (אם לא יותר) מן האדמו"רים החסידיים, יש גם פולמוס גלוי. ר' חיים הזכיר את אלה הטוענים שהגר"א לא ייחס חשיבות רבה לדברי האר"י:

אשר לקחה אזני דבת רבים בורים רקים בפלכים הרחוקים ... באמרם שהרכ הקדוש די רוח אלהין קדישין בי[ה] האריז"ל לא היה נחשב בעיניו ח"ו. זאת ועוד אחרת, מהם אשר מעמיקין[ם] יותר לדבר סרה לומר שגם הזוה"ק לא הוכשר בעיניו ח"ו לקבוע בו עסק לימודו מימיו.⁶⁴

יתכן שהכוונה היא לדברי ר' שניאור זלמן מליאדי שאמר: "וידוע לנו בבירור גמור שהגאון החסיד אינו מאמין בקבלת האר"י בכללה שהיא מפי אליהו רק מעט מזער מפי אליהו והשאר מחכמתו הגדולה ואין חיוב להאמין".⁶⁵ ר' חיים יכול היה להראות כמה כתב הגר"א על ספרות הזוהר או כמה הוא הושפע מכתבי האר"י, אבל הוא בחר דרך אחרת. הוא צייר שושלת קבלית המתחילה מרשב"י וממשיכה דרך האר"י והגר"א.

הקים לנו רועה נאמן ... התנא הקדוש האלוקי רשב"י ע"ה ... ומן השמים הסכימו עליו לחבר ס' הזהר אשר כל דבריו הקדושים בנוים על האי ספרא דצניעותא ... אמנם מרוב טלטולי הגלות ... נגנו אורו הגדול מאתנו ... שלח עיר וקדיש משמיא חד מן קמאי, מרן רבינו הקדוש האלוקי הנורא האריז"ל אשר העמיק הרחיב הדבור בפרטי מע"ש ומ"מ [מעשה בראשית ומעשה מרכבה] ... אשר גם מתלמידיו הק' של האריז"ל לא עמדו על פנימיות עומק כוונת קדוש העליון האריז"ל רק רח"ו לבד ... עד אשר הוא ית"ש למען צדקו להגדיל תורתו ... הפליא הגדיל חסדו עמנו וארו עם ענני שמיא כבר אנש אתא. וליה יהב יקר, אחד היה האדם הגדול ... הוא ניהו האי גאון עולם חסידא קדישא רבינו הגדול והקדוש נ"ע.⁶⁶

כלומר, יש קשר פרשני רצוף מרשב"י, דרך האר"י, למהרח"ו ולגר"א אחריו. ר' חיים בא לומר כי הגר"א הבין בחכמת הנסתר גם בדרך עיונית וגם בדרך מיסטית חויתית ומעשית לא פחות ממה שמספרים על אדמו"רי החסידות, אלא שהגר"א יצא נגד אלה החולקים על ההלכה הפסוקה, כי אין לנו אלא ד' אמות של הלכות התלמוד. בהקדמתו לספרא דצניעותא, הקדמתו האחרונה, אימץ ר' חיים מקצת שיטתו של ר' מנחם מענדל בתיאורו את הגר"א כמיסטיקן, אלא שסייג את דבריו וקבע את גבולות המותר והאסור של הגילויים מתוך התיאור עצמו. במאבקו עם החסידות, ר' חיים הגדיל לעשות בספרו נפש החיים שיצא לאור ארבע שנים לאחר מכן. ניתן לומר כי נפש החיים הוא קודם כל פולמוס עם החסידות הבא ללמד את הדרך הישרה בהבנת התפיסה הקבלית מבחינה פילוסופית, אבל חוץ מן הוויכוחים הבולטים לעין כגון הפולמוס על זמני התפילה, גילויים ותפיסת הצמצום, יש כאן נסיון לבנות תאוסופיה חלופית לחסידות כאשר במרכז מחשבה זו עומד רעיון תורה לשמה.⁶⁷ חלק ד' של נפש החיים מציג את

64 הקדמת ר' חיים לספד"צ.

65 ראה ח"מ היילמאן, בית רבי, ברדיטשב תרס"ב, ח"א, פרק יב, כא ע"ב.

66 הקדמה לספד"צ, ב ע"ב.

67 ב' גרוס (על תפיסת עולמו של ר' חיים מוולוז'ין, בראילון, כב-כג (תשמ"ח), מ' חלמיש עורך, עמ' 123) כתב על נפש החיים: "אם כי יצירה זו נכתבה בלי ספק בהשראת הוויכוחים באותה תקופה, היא חורגת מעבר לבעיות השעה". ועוד שם: "הספר המורכב מארבעה שערים, מבקש להיות בעיקר

התאוסופיה החלופית. וכך אנו סוגרים מעגל. הגר"א מוצג כמיסטיקן ובעל שם, אבל הדרך בה הגיע למדרגות אלה היתה בלימוד התורה בנגלה ובנסתר שבה ולא בדרך החוויות האקסטטיות או בגילויים המושגים בעתות של דבקות ותפילה. יש כאן כעין סגירת מעגל המקשרת בין המיסטיקן לבעל ההלכה הקלסי.

לסיכום נוכל לומר כי ההקדמות שנכתבו לספרי הגר"א על-ידי תלמידיו ובני ביתו, נכתבו באופן מגמתי להציג את דמותו של הגר"א בפני ציבור שלא הכירו ולנגד עיני הכותבים עמדו הביקורות האפשריות וכן בעיות הזמן. ר' חיים היה ראשון כותבי הביוגרפיה של הגר"א והוא שנתן את האות וההכשר לתלמידים האחרים. בכל הקדמותיו הוא נזהר שלא להציג את עיסוקו של הגר"א בחכמות הכלליות כדי שלא לתת פתחון פה להשכלה הליטאית המתפתחת והולכת בזמנו. כמו כן, בהקדמותיו הראשונות הוא נזהר מלהציע כל תיאור מיסטי להגר"א שיכול היה להעמידו כבעל שם או כעוסק בקבלה מעשית או אקסטטית, כדי שלא לתת פתחון פה לחסידים לומר שגם הגר"א עסק בגילויים ובמעשה נסים. לעומתו, ר' מנחם מענדל לא היסס לתאר את ידיעותיו של הגר"א בחכמות הכלליות, אף שטען שלימוד זה היה כשירות ללימודיו התורניים ומשני ביחס אליהם, וכמו כן הוא לא היסס לתאר את הגר"א כמומחה לקבלה מעשית. יתכן כי עמדה זו השונה מזו של ר' חיים נבעה מתוך גישה שונה ל'בעיית' החסידות. ר' חיים ראה סכנה בעצם ההשגות והגילויים השמימיים על-ידי בני אדם אפילו מדובר בתלמידי חכמים, כל שכן אישים עלומי שם שאינם מוכרים בעולם הרבני. ר' מנחם מענדל ראה סכנה רק בהערצת האדמו"רים ולא בעיסוק בקבלה אקסטטית. בסופו של דבר, ר' חיים קיבל את גישתו של ר' מנחם מענדל ביחס לחסידות ובהקדמתו לספרא דצניעותא הוא לא היסס לתאר את הגר"א כעוסק בקבלה אקסטטית או מעשית, אך סייג את תיאורו בכך שהוא העלה את לימוד ההלכה מעל כל גילויי שמימי אפשרי. דבר נוסף שניתן לראות בהקדמות של ר' חיים הוא שוויכוחו עם החסידות בהקדמותיו לספרי הגר"א עמד כעין הכנה לקראת הפולמוס הגדול שהופיע שנים מעטות לאחר מכן בספרו נפש החיים. לכן, עיון בהקדמות יכול להשליך אור על הרקע המחשבתי שקדם לכתיבת הספר ושעמד כרקע בזמן כתיבתו.

הגנה על ערך הלימוד ומחשבתו; הוא אינו נוגע אלא באקראי ... בדברי הביקורת של החסידות, ואינו נגרר לעולם הפולמוס" (שם, עמ' 126). ואולם גם גרוס ציין את ריבוי הוויכוחים עם החסידות בספר (שם, עמ' 133, 138, 140). בסיכומו הוא כתב: "נפש החיים ותניא, מייצגים שני מסלולים שונים בהבנת תוכן עבודת האל וערכה". (שם, עמ' 143). גם ש' רוזנברג הבחין בממד הפולמוסי של נפש החיים נגד החסידות בהבנת תורת הצמצום. ראו ש' רוזנברג, 'תורת הקבלה בנפש החיים', שנה בשנה (תשנ"ח), עמ' 370. א' אייזנמן כתבה כי "לאורך הספר יש פולמוסים שונים כנגד החסידות" (מבנה ותוכן בספר נפש החיים לר' חיים מוולוז'ין, הגר"א ובית מדרשו, חלמיש, ריבלין ושוח"ט עורכים, רמת גן תשס"ג, עמ' 189, הערה 19). ולסיכום היא כתבה: "ספר נפש החיים לר' חיים מוולוז'ין ערוך ומושתת על-פי הנחות יסוד, המוכיחות את כשל הטענות החסידיות העיקריות" (שם, עמ' 194). וראו ת' רוס, 'שני פירושים לתורת הצמצום' — ר' חיים מוולוז'ין ור' שניאור זלמן מלאדי, מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, ירושלים תשמ"ב, עמ' 37–86; מ' פכטר, 'בין אקוסמוס לתיאוס — תפיסת האלוקות במשנתו של ר' חיים מוולוז'ין', מחקרים בהגות יהודית, בעריכת מ' אידל וש' הלר-וילנסקי, ירושלים תשמ"ט, עמ' 139–158. וראו מאמרי, 'יסודות משחיתים ומיסטיים בלימוד התורה בבית מדרשו של הגר"א', הגר"א ובית מדרשו, שם, עמ' 171.

טענת האסכולות המנוגדות

כבר כתבתי לעיל, ובתגובתי ל"י שפירא,⁶⁸ כי העדר ההתייחסות של ר' חיים ללימודי חול, היה מחמת חשש מן המשכילים, ולא כעמדה עקרונית כדרך שהדבר הוצג על ידי "שפירא במאמרו. לאחרונה, מורגנשטרן כתב מאמר חשוב על החיכוכים שהיו בין בני הגר"א לאחידים מתלמידיו. הוא תיאר את אי-הנחת שלהם מהדפסת ספר משלי עם ביאור הגר"א ע"י ר' מנחם מענדל, ואת הפשרה שהושגה בסופו של דבר כאשר בני הגר"א השלימו אתו.⁶⁹ הוא הביא בדבריו דיון מעניין על ראשית הדפסת ספרי הגר"א, היחס או חוסר היחס לכרוז של בית הדין של וילנא, חששם מהדפסת סדר טהרות עם פירוש הגר"א ע"י ר' מאיר ב"ר אליעזר,⁷⁰ ומעמד התלמידים בעיני בני הגר"א. לבסוף הוא דן במאבק סביב שאלת לימוד תורה מול יישוב הארץ בין ר' מנחם מענדל לבין אברהם בן הגר"א ור' חיים מוולאז'ין.⁷¹ המאמר מרתק ומנומק. השאלה היא, עד כמה מותר להיסטוריון להסיק שיטה פילוסופית מתוך מקורות היסטוריים עובדתיים. ואם התשובה חיובית, יש צורך לוודא שאין דרך אחרת לפרש את העובדות הללו. כבר כתבתי כאן, ובספרי,⁷² כי יש הבדלי גישה בין ר' חיים לר' מנחם מענדל, אבל מכאן ועד הסקת מסקנה כי יש שיטות המנוגדות לדרכו של הגר"א בנושא הגאולה או בכל נושא אחר, ארוכה הדרך. עצם העובדה כי אדם מסוים נמנע מלעלות ארצה עם עליית התלמידים, אינו מציב אותו נגדם. וכבר הראה מורגנשטרן כי ר' חיים הוא האיש "שיזם את מסע העולים ארצה",⁷³ הוא היה היועץ והוא שגייס את הכספים עבור פרויקט זה.⁷⁴ כמו כן, הראיתי בספרי, כי ר' חיים היה שותף לכמיהה הארצי-ישראלית של התלמידים שעלו, וגם לתפיסה הבסיסית של העולים ארצה שהם חיים בתקופה שהיא סוף הגלות וערב הגאולה האחרונה.⁷⁵ כפי שהוא הביא בשם רבו הגר"א:

שמעתי מרבינו [הגר"א] על הפסוק — נפלה לא תוסיף קום בתולת ישראל — דרשו רז"ל — נפלה ולא תוסיף לנפול עוד קום בתולת ישראל ... כי עדיין היא נופלת עד שתגיע למדרגה התחתונה ולא תוכל לנפול עוד, ועתה כבר הגיעה להזמן קום בתולת ישראל".⁷⁶

גם עמדתו על כך, שר' חיים, וככל הנראה גם הגר"א עצמו, ראה במשבר בלימוד התורה שבימיהם אות לקרבתו של העידן המשיחי.⁷⁷ כפי שציינתי לעיל, גם ר' חיים וגם ר' אברהם בן הגר"א כינו את דורם: "בדור האחרון שבאחרונים הזה".⁷⁸ המשבר בלימוד

68 בד"ד, 15 (תשס"ד), עמ' 123–126.

69 מורגנשטרן (לעיל הערה 11), עמ' 98, ועמ' 104.

70 שם, עמ' 97–99.

71 שם, עמ' 113–124.

72 לעיל הערה 14, עמ' 93–101.

73 משיחיות ויישוב א"י, ירושלים תשמ"ה, עמ' 99.

74 'שתי מסורות על ראשית עליית תלמידי הגר"א', שלם, 1 (תשנ"ב), עמ' 209–214.

75 לעיל הערה 38.

76 ספר אורחות חיים המכונה כתר ראש, וולאז'ין תקע"ט, פרק מאמרים ומעשיות שונות, אות יז.

77 'יסודות משיחיים' וכו', הגר"א ובית מדרשו (לעיל הערה 7), עמ' 161–166.

78 ראו לעיל הערה 22.

התורה הביא את ר' חיים לומר על דורו שהגיע לתחתית המדרגות: "וזה עתה בדורות הללו בעו"ה [בעוונותינו הרבים] נפלא מאד מאד, נתונה בסתר המדרגה התחתונה ר"ל".⁷⁹ גם ר' מנחם מענדל קבל על מצב זה: "ועתה בעו"ה נפלנו עד עפר ובפועלי שקר באמיתו של תורה".⁸⁰ ההסכמה היתה מלאה לגבי המצב הרוחני היורד והיות התקופה ערב העידן המשיחי, השאלה היתה במה להתחיל. כבר כתבתי כי על-פי הגר"א הגאולה בנויה מפנים וחוץ. לימוד התורה, ובמיוחד תורת הנסתר מקדמת את ההכנה הפנימית, כמו שבניין הארץ וישיבתה בונה את המגמה החיצונית. כמו כן, ניתן לומר, כיוון שהגאולה מופיעה כתהליך, יתכן שדבריו "לא עת האסף המקנה להגאל גאולה שלמה",⁸¹ באו ללמד כי יש תהליך ובו תחנות שונות של התקדמות אך לא הגיעה עדיין תקופת התחנות המתקדמות. לכן, אינני רואה הבדל כה גדול בין תפיסתו של ר' חיים לזו של ר' מנחם מענדל אלא בשימת הדגש על הנקודה שבה יש להשקיע את מרב הכוחות. ועם זאת, ר' חיים תמך במהלך של העולים, וגם ר' מנחם מענדל השקיע את רוב זמנו בלימוד התורה ולכן טענתי היא כי ההבדל ביניהם הוא עניין יחסי ולא כל כך מהותי.⁸² לגבי ר' אברהם בן הגר"א, ידיעותינו פחותות. ברור מדבריו לעיל⁸³ שגם הוא היה שותף לתפיסה שתקופתו היא סוף הגלות, אבל מה היה יחסו לעולים? בהעדר מקורות ברורים קשה לקבוע, והטוען לתפיסה מנוגדת עליו הראיה כיון שר' אברהם היה בקשר גם עם ר' חיים וגם עם ר' מנחם מענדל כפי שהראה מורגנשטרן.⁸⁴ ומה שהוא הביא מפירושו ר' אברהם לתפילת העמידה שבתהליך שיבת ציון קודם יתקבצו עשרת השבטים ואחר כך בני יהודה, אין בכך ראיה לתפיסה אחרת כיוון שבתורת הגאולה של הגר"א יש כמה שלבים של קיבוץ גלויות ויתכן שהוא דיבר על התקופה המאוחרת.⁸⁵ ואפילו מה שהביא מדבריו, "כי הגאולה אינה בידי אדם רק בידי שמים כמ"ש אליהו על אימתי יבוא משיח לכשירצה האדון הזה", וכן "שאתה מצמיח קרן ישועה בלא עזר המקבלים",⁸⁶ כבר הוכחתי בספרי כי כל בית מדרשו של הגר"א דגל בשיטה כי הגאולה איננה תלויה בתשובתו של העם, מכיוון שכל התניה של הגאולה במשהו יכולה לעכב את בואה.⁸⁷ וכדבריו הגר"א: "אבל קץ האחרון לא תליא בתשובה אלא בחסד [של הקב"ה] כמ"ש ואעש למען שמי וכו', וכמ"ש בתפילה [ומביא גואל לבני בניהם] למען שמו באהבה".⁸⁸ ולכן, אף שיתכן שצודק מורגנשטרן באשר לקיומה של

79 נפש החיים, ירושלים תשל"ג, שער ד, פרק א, א ע"א.

80 דרך הקדוש, פירושו של ר' מנחם מענדל משקלאב לספר ברית מנוחה, ירושלים תשנ"ט, א ע"א. וראו מאמרי, "יסודות משיחיים" וכו' (לעיל הערה 7), עמ' 161.

81 מורגנשטרן (לעיל הערה 11), עמ' 120 הערה 164.

82 מעניין כי ברדיצ'בסקי טען כי הגר"א הוא שהגה את הרעיון להקים ישיבה בוולאז'ין כדי להציל את לימוד התורה מן האיום החסידי (לעיל הערה 56, עמ' 133–134). אין דרך לאשש טענה זו. אבל אם היא צודקת אז יש תשובה נוספת לשאלה מדוע ר' חיים לא עלה עם העולים לציון, כי הוא בקש למלא את רצון רבו ולא מפני חילוקי דעות.

83 לעיל סביב הערה 78.

84 לעיל הערה 11, עמ' 98, 104.

85 ראו ספרי עולם נסתר בממדי הזמן (לעיל הערה 14), עמ' 208–209.

86 מורגנשטרן (לעיל הערה 11), עמ' 116.

87 לעיל הערה 14, עמ' 171–179.

88 תקוני זוהר עם ביאור הגר"א, ווילנא תרכ"ז, עד ע"א, ד"ה "ללבי גיליתי". בספרי (לעיל הערה 14), עמ' 172.

שיטה פסיבית יותר, יתכן גם כי ר' אברהם רק חזר על הטענה של הגר"א שאין הגאולה תלויה בזכות המקבלים אלא שהיא נעשית ברצונו ולמען שמו של הקב"ה. ולכן, לדעתי, אין בדרשה זו מספיק בכדי לקבוע שיטה חד משמעית.⁸⁹

כאמור, לימוד התורה תפס מקום מרכזי אצל ר' חיים כמו כל באי בית מדרשו של הגר"א. ועל כן תמוה מאד מה שכתב ה' שפירא שתלמידי הגר"א שדגלו בצעדים משיחיים ראו בלימוד התורה אמצעי לקראת העידן המשיחי.⁹⁰ ובוודאי שאי אפשר לומר על הגר"א שראה בלימוד תורה אמצעי למטרה כלשהי.⁹¹ כל באי בית הגר"א, כולל הגר"א עצמו, ראו בלימוד תורה מטרה בפני עצמה, כדברי חז"ל "ותלמוד תורה כנגד כולם" (פאה א א). נכון שלימוד התורה על-פי הזוהר וכן על-פי הגר"א מקרב את העידן המשיחי, אבל לא בתור אמצעי, אלא בתור מילוי אחת ממטרות העידן המשיחי עצמו. וכבר הבחנתי בהקדמה לספרי בין הוגים שדגלו בטקסים כאמצעים להבאת הגאולה לבין אלו שדברו על מימוש המטרות של העידן המשיחי עצמו. הייתי אפילו מוסיף ואומר שגם התפיסה של העולים ארצה היתה די ריאלי, בדגלם בתפיסה של תהליכי גאולה איטיים מבלי לסמוך על הנס. לכן אין הם כה רחוקים מן התפיסות הפרקטיות של ר' חיים, עליהן דיבר שפירא.⁹² לסיכום אומר כי הטוענים לאסכולות מנוגדות עליהם הראיה. אם הוכחות ברורות בידיהם, מה טוב, אך בהעדר ראיות כאלה, אין צורך לדבר על אסכולות כי אם על דגשים שונים מטעמים חינוכיים או חברתיים, כפי שטענתי לעיל.

89 וראו גם נ' גוטל, 'המאבקים על ירושת הגר"א, ותפקידו של היסטוריון', הצופה, ה באדר תשס"ד, המוסף, עמ' 13, שהגיע למסקנה דומה.

90 Harvey Shapiro, "Rabbi Hayyim of Volozhin's Non-Messianic Vision of the Present and the Future", *The Journal Of Jewish Thought and Philosophy* 15 (2007), pp. 46–48. המאמר של שפירא מפגין ידע רחב במחקרים שנכתבו על ר' חיים, גם אם נעלם ממנו מאמרו של מורגנשטרן (לעיל הערה 11), המתייחס ממש לסוגיה בה הוא דן. מאידך גיסא, לא ראיתי כל הוכחה ממשיה כי ר' חיים לא קיבל את השקפתם של תלמידי הגר"א האחרים. אין בכך חידוש שר' חיים מיעט לדבר בנושא, אבל שתיקה איננה הוכחה. היתכן כי ר' חיים דאג לממן נסיעתם של תלמידים אותם חשד במשיחיות יתר? גם הבאתי לעיל מקורות (לדוגמא סביב הערה 76) המצביעים על חשיבה משיחית אצל ר' חיים. כבר אמרתי כי ר' חיים ראה את הצורך בבניינו של עולמה של תורה מחדש, אבל אין בכך לפסול את מאמצם של התלמידים שעלו ארצה בעזרתו. גם תלמידים אלה מיעטו לדבר על כוונותיהם, ויש צורך ללקט מדבריהם על מנת ללמוד על כוונותיהם, כמו שעשיתי על הגר"א עצמו בספרי עולם נסתר בממדי הזמן (לעיל הערה 14), וממנו נראה לי שאי אפשר עוד לטעון ל"הגזמת האלמנט המשיחיי" ביחס לגר"א (שם, עמ' 31). גם אי אפשר לטעון שהדגש התאוסופי של ר' חיים על "מצידנו" ולא על "מצידו" מצביע על חוסר אקטיביזם משיחי, שהרי הוא מאשים שם את החסידים בדגש יתר על "מצידו" ואילו ג' שלום ראה בחסידות ניטרול האלמנט המשיחי. ההיפך הוא הנכון: האקטיביזם המשיחי הוא ששם דגש על הצורך לעשות דברים מציאותיים כאן ועכשיו ולא לחכות לפתרון שמימי. אבל כל זה אינו נצרך, שהרי לא על משיחיות דן שם ר' חיים, והמחבר עשה כלאיים בין שני סוגיות שונות. גם הסיפור שהביא ה' שפירא על זה שר' חיים הציע לשואל אחד שלא לעלות, הוא בעצם אזהרה על תלאות החיים בארץ ישראל. כלומר, הוא לא חשב שהלה היה מוכן להקרבה העצמית הנצרכת בעלייה זו. נוסף לסיפור זה לא ראיתי כל ראיה קונקרטית במאמרו השולל השקפה משיחית מר' חיים. גם הטענה שר' חיים לא ראה בגלות ובדרור מצב כל כך נורא, אינו עולה בקנה אחד עם דברי ר' חיים עצמו (ראו לעיל סביב הערה 76, 79).

91 ה' שפירא, שם, עמ' 37, טען כי הגר"א ראה בתלמוד תורה אמצעי לדבקות לתשובה או לעולם הבא. יש הטוענים כי החסידות ראתה בלימוד התורה אמצעי לדבקות, אבל בוודאי לא הגר"א.

92 שם, עמ' 30.